

мінального судочинства [12, с. 8]. Доповнюючи позицію О.Р. Михайленко, зазначимо, що діяльність прокурора пов'язана з прийняттям рішень, складається з певних стадій: загальної підготовки (формування мети, плану), реалізації запланованих дій, психологічної підготовки для прийняття рішення, закріплення його письмово у ви-

гляді процесуального акта (документа) [12, с. 7]. А отже, формою процесуального керівництва прокурора в кримінальному провадженні, тобто зовнішнім проявом, такого елементу змісту є процесуальні акти прокурора під час здійснення ним процесуального керівництва прокурора у кримінальному провадженні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. И. Даль. – СПб–М.: Изд. Товарищество М. О. Вольфа, 1903-1909. – Т. 4. – 1909. – 853 с.
2. Философский словарь логики, психологии, этики, эстетики и истории философии / Под ред. Э. Л. Радлова. – СПб.: Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1911. – 284 с.
3. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії Академії наук Української РСР, 1973. – 600 с.
4. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Ильичева Л. Ф., Федосеева П. Н., Ковалева С. М., Панова В. Г. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
5. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1986. – 797 с.
6. Юридичний словник / [за ред. Бабій Б. М., Бурчак Ф. Г., Корецький В. М., Цветкова В. В.]. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1983. – 871 с.
7. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Том 1. Основные положения науки советского уголовного процесса. – М.: «Наука», – 1968. – 468 с.
8. Божьев В. П. Уголовно-процессуальные правоотношения / В. П. Божьев. – М.: Юрид. лит. – 1975. – 176 с.
9. Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве. Их виды, содержание и формы / П. А. Лупинская. – М.: Юрид. лит., – 1976. – 168 с.
10. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України: підручник / Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 712 с.
11. Кримінальний процес України: Підручник / М.М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – К.: Либідь, 1992. – 431 с.
12. Михайленко О. Р. Складання процесуальних актів у кримінальних справах / О. Р. Михайленко. – К.: Юрінком, 1996. – 256 с.

УДК 343.12:343.353

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗГОЛОШЕННЯ ТАЄМНИЦІ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ТА ПРОВЕДЕННІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ОСОБОЮ, РІЧЧЮ АБО МІСЦЕМ

Проценко О.О.,
майор міліції, заступник начальника

*СВ Біляївського РВ (з обслуговування Біляївського району та м. Теплодар)
ГУМВС України в Одеській області*

Стаття присвячена висвітленню актуальних питань, які виникають на етапі взаємодії суб'єктів кримінального провадження при прийнятті рішення про проведення негласної слідчої (розшукової) дії спостереження за особою, річчю або місцем, щодо збереження таємниці досудового розслідування та з'ясування причин і способів розголошення таємниці досудового слідства при організації, проведенні спостереження за особою, річчю або місцем і чинників, що цьому сприяють.

Ключові слова: суб'єкти кримінального провадження, досудове розслідування, кримінальне провадження, негласні слідчі (розшукові) дії, спостереження за особою, річчю або місцем, таємниця слідства.

Проценко Е.А. / АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РАЗГЛАШЕНИЯ ТАЙНЫ ПРИ ПОДГОТОВКЕ И ПРОВЕДЕНИИ НАБЛЮДЕНИЯ ЗА ЛИЦОМ, ПРЕДМЕТОМ ИЛИ МЕСТОМ / СВ Беляевский РО (по обслуживанию Беляевского района и г. Теплодар) ГУМВД Украины в Одесской области, Украина

Статья посвящена освещению актуальных вопросов, которые возникают на этапе взаимодействия субъектов уголовного производства при принятии решения о проведении негласного следственного (розыскного) действия наблюдения за лицом, предметом или местом, относительно сохранения тайны досудебного расследования и выяснения причин и способов разглашения тайны досудебного следствия при организации, проведении наблюдения за лицом, предметом или местом и факторов, которые этому способствуют.

Ключевые слова: субъекты кримінального производства, досудебное расследование, кримінальное производство, негласные следственные (розыскные) действия, наблюдение за лицом, предметом либо местом, тайна следствия.

Prochenko O.O. / PRESSING QUESTIONS OF DISCLOSURE OF SECRET AT PREPARATION AND LEADTHROUGH OF LOOKING AFTER A PERSON, A THING OR A PLACE / Depchief of the ID of Bilyaivka DD (from maintenance of the Bilyaivka district and Teplodar) CDMIA of Ukraine in the Odesa region, Ukraine

Opening of heavy and especially grave crimes by secret consequence (search) actions in the modern terms of pre-trial investigation are the result of collective actions of subjects of criminal realization in direct dependence on the level of organization of co-operation between them.

The decision about preparation and leadthrough of secret consequence (search) actions of the supervision after a person, a place or a thing for criminal realization takes an investigator, public prosecutor and investigation operative subsections accepted by the investigator.

The article is devoted to illumination of the pressing questions, which arise on the stage of co-operation of subjects of criminal realization at a decision-making about the leadthrough of a secret investigation (search) action of supervision after a person, a thing or a place in relation to the maintainance of secret of pre-trial investigation and finding out of reasons and methods of disclosure of secret of pre-trial investigation during the organization of the leadthrough of looking after a person, a thing or a place and factors that are instrumental in it.

Suggestions are expounded in relation to the improvement of the legislation, the criminalistics providing of maintainance of secret of pre-trial investigation. Suggestions are formulated to the criminal legislation of Ukraine.

Reasons of source of information which makes the secret of pre-trial investigation and methods of disclosure of secret of pre-trial investigation turn out are cleared up. Measures resulted in the article on the maintainance of disclosure about preparation and leadthrough of secret consequence (search) actions of supervision after a person, a thing or a place will considerably improve the activity of organs of pre-trial investigation and will give the possibility to get the positive results of leadthrough of consequence (search) actions, will provide their legality and their use as a legal proof during the investigation.

Key words: subjects of criminal realization, pre-trial investigation, criminal realization, secret consequence (search) actions, supervisions, after a person, thing or a place, secret of investigation.

Постановка проблеми. Розкриття тяжких та особливо тяжких злочинів шляхом негласних слідчих (розшукових) дій у сучасних умовах досудового розслідування є результатом колективних дій суб'єктів кримінального провадження, які перебувають у прямій залежності від рівня організації взаємодії між ними. У вирішенні питання про підготовку та проведення негласних слідчих (розшукових) дій спостереження за особою, місцем або річчю по кримінальному провадженні рішення приймає слідчий, прокурор та за дорученням слідчого уповноважені оперативні підрозділи.

При цьому слід зауважити, що коло суб'єктів кримінального провадження, що беруть участь саме в негласній слідчій розшуковій роботі, досить широке. Аналіз слідчої практики показує, що розголошення таємниці досудового слідства при підготовці та проведенні негласних слідчих (розшукових) дій – спостереження за особою, річчю або місцем – може призвести до негативних наслідків як для слідства, так і для його учасників; це підтверджується певними проблемами, що виникають при підготовці та взаємодії окремих суб'єктів кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам удосконалення слідчої діяльності приділялась увага в наукових працях вітчизняних і зарубіжних учених: Т.В. Авер'янової, В.Д. Берназа, Р.С. Белкіна, І.О. Биховського, В.В. Бірюкова, О.Д. Бойкова, В.І. Гасенка, О.М. Гуміна, В.Є. Даліна, А.В. Дулова, С.Д. Ігнатова, Г.Г. Камалової, В.А. Колесника, І.О. Копилова, В.П. Лаврова, О.М. Ларіна, Є.Д. Лук'янчикова, Є.І. Макаренка, З.В. Макарової, І.І. Мартинович, А.Є. Маслова, М.А. Михайлова, П.Д. Нестеренка, О.В. Одерія, І.Л. Петрухіна, С.Б. Пестрікова, О.О. Садченка, М.О. Сергатаго, І.В. Смолькової, Т.М. Телеги, В.В. Тищенко, А.А. Фат'янова, О.Г. Філіппова, П.В. Цимбала та ін. Наукові розробки зазначених авторів мають важливе значення для вирішення проблеми нерозголошення таємниці досудового розслідування, але в цих працях недостатньо досліджені проблеми, які виникають під час вирішення питання щодо збереження таємниці досудового розслідування при проведенні негласної слідчої (розшукової) дії в кримінальному провадженні. У зв'язку з цим є потреба у виявленні даних проблем та визначенні шляхів їх вирішення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Результативність проведених негласних слідчих (розшукових) дій (надалі – НСРД) на стадії досудового розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, злочинів минулих років щодо отримання допустимих доказів та використання їх у суді знаходиться на низькому рівні, а то і взагалі вони не надають інформації, яка заслуговує на слідчий, оперативний інтерес. Серед обставин, що можуть негативно вплинути на підготовку та проведення негласних слідчих (розшукових) дій, – розголошення інформації, яка може становити таємницю досудового розслідування.

Тому **мета та завдання нашої статті** – з'ясувати причини й способи розголошення таємниці досудового слідства при організації та проведенні спостереження за особою, річчю або місцем та чинники, що цьому сприяють.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На сучасному етапі кримінального процесу під час розслідування кримінального провадження слідчий має можливість використовувати в процесі розслідування весь арсенал негласних слідчих (розшукових) дій, серед яких – спостереження за особою, річчю або місцем. Отримані процесуальним шляхом відомості щодо осіб, місця або речі допомагають виявити зв'язки розшукуваних осіб, а через них зібрати інформацію про прикмети зовнішності, характерні риси тощо. Зібрані слідчими дані дають можливість індивідуалізувати особи розшукуваних, ототожнити їх при затриманні, а також зібрати значний обсяг інформації про

осіб, які можуть бути причетними до скоєння тяжких та особливо тяжких злочинів.

Відповідно до ст. 269 КПК України [2, с. 591] об'єктом негласної слідчої (розшукової) дії спостереження є особа, річ або місце, а суб'єктами – «слідчий, який здійснює досудове розслідування злочину, або за його дорученням – уповноважені оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України, прокурор, слідчий суддя, уповноважена особа режимно-секретного сектору, керівник органу досудового розслідування, фельд'єгері чи кур'єри спецв'язку, уповноважені особи оперативно технічного забезпечення. За рішенням слідчого чи прокурора до проведення негласних слідчих (розшукових) дій можуть залучатися також інші особи (оперативні працівники, спеціалісти, перекладачі, особи, що конфіденційно співпрацюють з оперативним підрозділом, поняті, свідки за їхньою добровільною згодою) [п. 6, ст. 246 КПК; 2, с. 557].

На етапі встановлення документальних підстав для проведення спостереження за особою, річчю або місцем слідчий, прокурор приймає рішення про проведення вказаної негласної (розшукової) дії, оскільки в інший спосіб отримати докази, інформацію про осіб, місце або річ немає можливості. На етапах підготовки та проведення негласної слідчої (розшукової) дії суб'єкти кримінального провадження постійно обмінюються інформацією, здійснюють свої процесуальні дії з додержанням режиму таємності.

Однак у практичній діяльності зустрічаються неординарні випадки, коли відомості про прийняте слідчим рішення щодо проведення негласної слідчої (розшукової) дії – спостереження за особою, річчю або місцем – стає об'єктом обговорення інших зацікавлених осіб, тому не має ефективних результатів проведення негласної слідчої роботи, а проведення даного виду процесуальних дій не використовується в кримінальному провадженні як допустимий доказ.

За своєю структурою проведення спостереження за особою, річчю або місцем – це складний процес, який вимагає значних сил, витримки, знань, умінь та навичок осіб, які уповноважені на проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Для ефективного здійснення негласної слідчої (розшукової) діяльності необхідною умовою є максимальне використання та збереження від небажаного розголошення інформації про осіб, місце або річ, отриманої при її проведенні. У слідчих підрозділах МВС постійно зверталась увага на те, що на ефективність негласної слідчої (розшукової) діяльності впливає низка об'єктивних і суб'єктивних факторів, які сприяють їй або, навпаки, перешкоджають.

Треба відмітити, що негласна слідча (розшукова) діяльність часто триває в умовах, коли зацікавлені особи прагнуть отримати інформацію, а саме:

- на якій стадії перебуває розслідування кримінального провадження;
- які саме допустимі докази зібрані слідчим;
- які саме гласні та негласні слідчі (розшукові) дії заплановані слідчим;
- якою інформацією слідчий володіє про свідків, потерпілих, осіб, що підозрюються в скоєнні злочину, працівників, які проводять розслідування, прокурорів, про оперативний підрозділ.

Одним з основних елементів, що сприяють впливу цих негативних факторів, є недостатній захист інформації, отриманої під час розслідування кримінального провадження, від можливого розголошення. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує необхідність збереження таємниці негласних слідчих (розшукових) дій під час досудо-

вого розслідування, до того часу, коли слідчий, прокурор сам вирішить питання про оголошення особам, відносно яких проводили негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні.

У практичній діяльності слідчих підрозділів Одеської області під час підготовки та проведення негласної слідчої (розшукової) дії спостереження за особою, річчю або місцем у кримінальному провадженні тяжких та особливо тяжких злочинів мають місце випадки не отримання під час проведення дії позитивного результату, який можливо використати як доказ; цьому сприяє широке коло причин.

Так, певний негативний вплив на процес підготовки та проведення негласної слідчої (розшукової) дії – спостереження за особою, річчю або місцем – може бути:

- недостатній рівень знань слідчими законодавчих норм по режиму таємності під час розслідування кримінальних проваджень;

- отримання слідчими та прокурорами допуску до державної таємниці в хаотичному порядку, без ретельної перевірки;

- недостатньо належна організація праці слідчих підрозділів, а саме: в кабінетах працюють по декілька слідчих – зрозуміло, що за таких умов важко забезпечити збереження таємниці досудового слідства в кримінальному провадженні;

- незадовільна звукоізоляція кабінетів слідчих, прокурорів та спеціальних кабінетів режимно-секретного сектору;

- велике навантаження кримінальних проваджень у слідчих, що зумовлює прийняття рішення про проведення негласної слідчої (розшукової) дії через великий проміжок часу після внесення відомостей про злочин до ЄРДР та неякісного збору інформації щодо особи, місця або речі.

- значна кількість суб'єктів кримінального провадження, що беруть участь у підготовці та проведенні негласних слідчих (розшукових) дій, які можуть розголошувати дані про НС(Р)Д, особу, місце або річ; це – експерти, свідки, спеціалісти, інші особи;

- у райвідділах та міських відділах МВС бракує окремих кабінетів режимно-секретного сектору для підготовки матеріалів слідчими до проведення негласних слідчих (розшукових) дій по кримінальному провадженню, відбувається друкування клопотань спільно з оперативними працівниками;

- недостатня кількість електронно-обчислювальних машин та пристроїв для друкування, на яких встановлено комплексну систему технічного захисту, що передбачено Порядком організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, установах та організаціях, тому слідчі заповнюють рукописним текстом бланки клопотань про проведення негласних(слідчих) розшукових дій, що сприяє витоку інформації стороннім особам про особу, місце або річ, щодо якої планується проведення НС(Р)Д.

- спілкування слідчого за допомогою мобільного телефону з прокурором або оперативним підрозділом щодо прийнятого рішення про проведення негласної слідчої (розшукової) дії в межах службових кабінетів;

- схилення зацікавленими особами працівників ОВС до співпраці, а саме, щодо надання інформації про підготовку та проведення негласної слідчої (розшукової) дії по кримінальному провадженню.

Перераховані фактори сприяють розголошенню таємниці досудового розслідування щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Тому, нашу думку, треба слідчому, прокурору постійно звертати увагу на те, що дії зацікавлених осіб спрямовані на отримання якомога повнішої інформації про хід розслідування тяжких та особливо тяжких кримінальних злочинів, отримані докази, встановлених свідків, потерпілих, про місце, час, строки проведення тієї чи іншої негласної слідчої (розшукової) дії, про сили та засоби, які при цьому застосовуються тощо.

Неотримання належних результатів, а саме допустимих доказів, проведених негласних слідчих (розшукових) дій спостереження за особою, річчю або місцем по кримінальному провадженню має підштовхнути як самих слідчих, прокурора, так і керівництво правоохоронних органів до відповідного вирішення проблеми збереження таємниці підготовки та проведення негласних слідчих дій, а також після остаточного оформлення результатів негласних слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування.

Враховуючи вказані актуальні питання щодо розголошення інформації про особу, місце або річ під час підготовки, проведення та оформлення результатів негласних слідчих дій спостереження, на нашу думку, треба вжити наступні заходи для забезпечення умов нерозголошення інформації:

- систематично проводити в системі службової підготовки з слідчими оперативними працівниками вивчення законодавчих норм щодо додержання державної таємниці та таємниці інформації під час досудового розслідування, роботи з документами обмеженого доступу, а також відповідальності (адміністративної, кримінальної) суб'єктів кримінального провадження за розголошення таємної інформації на досудовому розслідуванні;

- забезпечити належний рівень організації збереження таємниці негласної слідчої (розшукової) дії в кримінальному провадженні у процесі спілкування слідчого з особами, які залучаються до процесу проведення НС(Р)Д;

- слідчому приймати процесуальне рішення у вигляді постанови та складання протоколу про попередження групи слідчих, які входять до складу слідчої групи, оперативного підрозділу, працівника режимно-секретного сектору, групи прокурорів, слідчих суддів про відповідальність за розголошення інформації щодо підготовки та проведення НС(Р)Д та відомостей про особу, місце або річ;

- підвищити матеріально-технічне забезпечення слідчих та оперативних підрозділів щодо підготовки та проведення НС(Р)Д;

- удосконалити діяльність керівників слідчих підрозділів із питань дотримання вимог нерозголошення таємниці щодо прийнятого слідчим рішення про проведення НС(Р)Д;

- забезпечити збереження таємниці щодо інформації про осіб, місце або речі, відносно яких заплановано проведення НС(Р)Д, на досудовому розслідуванні, при роботі з матеріалами кримінального провадження в робочих кабінетах, приміщенні РСС;

- забезпечити збереження таємниці щодо інформації про осіб, місце або річ, відносно яких вирішено питання про проведення НС(Р)Д, по кримінальному провадженні при проведенні заслуховувань, нарад;

- вживати заходи щодо нерозголошення інформації про рішення НС(Р)Д під час телефонних розмов із прокурором, оперативними підрозділами та іншими особами;

- вжити заходи для протидії витоку інформації під час підготовки матеріалів (доручення в порядку ст. 40 КПК України) щодо встановлення даних на особу, місце або річ, що знаходиться в спеціальних комп'ютерних та електронних системах, щоб інший слідчий при підготовці клопотань про проведення НС(Р)Д по іншим кримінальним провадженням не мав доступу до електронного документу.

- вжити заходів щодо запобігання можливого візуального спостереження, прихованої фото- або відеозйомки матеріалів кримінального провадження сторонніми особами (прибиравників приміщень, випадкових відвідувачів, заявників, адвокатів, працівників інших підрозділів МВС, інших осіб).

Також пропонуємо внести доповнення до ч. 2 ст. 387 КК України, а саме: «розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, вчинене суддею, прокурором, слідчим, працівником оперативного-розшукового органу, працівником режимно-секретних

секторів незалежно від того, чи приймала ця особа безпосередню участь в оперативно-розшуковій діяльності, досудовому розслідуванні, якщо розголошені дані ганьблять людину, принижують її честь і гідність».

Також необхідно внести доповнення у п. 4.2.6. наказу МВС України від 09.08.2012 № 686 «Інструкція з організації органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України» [4], а саме: «...проведення в установленому порядку службових розслідувань (перевірок) за дисциплінарними провадженнями, актами прокурорського реагування, рішеннями слідчого судді, суду щодо фактів розголошення таємниці досудового розслідування, скаргами, заявами громадян та спеціалістами, що надійшли з підпорядкованих слідчих підрозділів, про порушення слідчими вимог кримінального процесуального законодавства».

Доповнити п. 5.8. «Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні» наказу Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ України, Адміністрації державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 №114/1042/516/1199/936/1687/5 [3] в частині того, що працівники режимно-секретного

сектору теж несуть відповідальність за розголошення інформації щодо підготовки та проведення негласної слідчої (розшукової) дії, а саме: «Забезпечення охорони державної таємниці та дотримання інших вимог законодавства про державну таємницю при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій покладатиметься на слідчих, прокурорів, слідчих суддів, працівників режимно-секретного сектору та співробітників уповноважених оперативних підрозділів, які виконують негласні слідчі (розшукові) дії».

За порушення законодавства про державну таємницю та розголошення інформації досудового розслідування зазначені особи несуть дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність згідно із Законом України «Про державну таємницю».

Висновки. Таким чином, запропоновані заходи щодо збереження інформації про підготовку та проведення негласних слідчих (розшукових) дій спостереження за особою, місцем або реччю значно покращать діяльність органів досудового розслідування та нададуть можливість отримати позитивні результати проведення слідчих (розшукових) дій, забезпечити їх законність та використання як допустимих доказів під час розслідування кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державну таємницю [Електронний ресурс]: Закон України МВС України від 21.01.1994 № 3855-XII, Верховна Рада України Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua> – Назва з екрана.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар/ за загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренко, В.Т. Нора, М.Є. Шуміла.-К.:Юстініан, 2012.-1224 с.
3. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні. [Електронний ресурс]: наказ Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ України, Адміністрації державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. №114/1042/516/1199/936/1687/5 Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua> – Назва з екрана.
4. Про затвердження Інструкції з організації органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України» [Електронний ресурс]: наказ МВС України від 09.08.2012 №686 Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua> – Назва з екрана.
5. Лісогор В.Г. Щодо необхідності збереження слідчої таємниці // Право України. – 2000. – № 3. – С. 64-66, 76.
6. Лісогор В.Г. Збереження таємниці досудового слідства: правове регулювання // Право України. – 2000. – № 8. – С. 75-77.
7. Лісогор В.Г. Таємниця досудового слідства: поняття, сутність і значення // Держава і право: 36. наук. праць. – Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – Вип. 14. – С. 351-358.